

ФЕНОМЕН СМРТИ

У ЕПСКИМ ПЕСМАМА О КОСОВСКОМ БОЈУ¹

Лидија Мустеданагић

Косовски бој и догађаји који му претходе и који могу бити у узрочној вези са њим, транспоновани су у песме из Вукове збирке², чинећи на тај начин јединствену целину карактеристичну за појам епопеје³. На сцену ступају главни јунаци, митске и историјске личности - протагонисти драме која се трагично завршава: поразом, масовним изгинућем, погибијом већине њених учесника. Скоро све песме из овог циклуса настале су у сенци смрти, различито рефлектујући њене видове, преломљене кроз индивидуалне песничке свести у сусрету и прожимању са осталим мотивима карактеристичним за овај епски циклус.

Већ у *Женидби кнеза Лазара*, када су се на двору цара Стјепана окупили Југ Богдан и Југовићи, а пре него што ће Југ Богдан узвратити на златну чашу пуну вина коју му је Лазо поконио:

*Југ извади књиге старославне,
Те казује пошљедње вријеме:
Видите ли, моја браћо красна!
Видите ли, како књига каже:
Настануће пошљедње вријеме,
Нестануће овце и вшенице
И у пољу челе и цијета;
Кум ће кума по суду ћерати,
А брат брата звати по мејдану.⁴*

Нешто слично ће изговорити и Милош када га кнез Лазар буде упитао за мишљење о задужбини коју ће, на наговор кнегиње Милице, задати у Раваници:

*Вала, кнеже на бесједи твојој!
Што ти хоћеш задужбину градит,
Време није, нити може бити;
Узми, кнеже, књиге цароставне,
Те ти гледај, што нам књиге кажу:
Настало је пошљедње вријеме,
Хоће Турци царство преузети,
Хоће Турци брзо царовати.⁵*

а даљи стихови препоручују грађење манастира само од мерица који се неће моћи лако развући, те ће задужбина служити "од вијека до суда Божијег". Поновиће се његово упозорење и у другој варијанти ове песме *Опет зидање Раванице*.

"До трагичних збивања и краја, пропасти, било у епу или драми, долази се поступно. Трагични крај се обично најављује проричањем или другим назначењима у епу и у трагедији. Тако и код нас, у нашем трагичном епу."⁶ Као пролог наступајућој катастрофи, пропасти и поразу на Косову пољу јављају се ови стихови у којима се установљава мит о "пошљедњем времену", ишчитаним у цароставним или старославним књигама какве су се од давнина користиле у сврху предвиђања будућности. "Гледање у књиге као погодан мотив доспео је у нашу епску песму. Углавном се користио за разјашњење судбоносних догађаја који су у свести народа урезани као историјске прекретнице."⁷ Стихови из песме *Зидање Раванице* пророкују историјске чињенице - долазак туђина и крај државе, док стихови из *Женидбе кнеза Лазара* означавају крај идеала патријархалне заједнице, њен распад и нарушавање породичних норми и односа као светиње.

Према Веселину Чајкановићу један од митова који су у нашој епској поезији постојали за време претхришћанске религије је и мит о смаку света, који је имао велики утицај на неколико циклуса песама. Ту је и косовски циклус, чије су песме и по главној замисли, мотивима и форми заправо старински мит о смаку света, пренесен на историјски догађај и везан за косовске јунаке.⁸ "Израз *последње време* налази се не само у нашим епским песмама него и у руским пророчанствима и у германским песмама."⁹ Но, да ли је у питању само један извор овог мотива? Раде Михаљчић, повезујући "пошљедње вријеме" за долазак Турака, наводи да су Турци приказани у облику антихриста и у есхатолошким списима византијског, нашег и западноевропског порекла.¹⁰ Такође, мотив последњег времена

познат је и античкој књижевности, а нашем народном певачу ближи су по умеренијем тону и изразу антички песници пре него апокалиптични списи. "Идеје о крају света увек су оживљавале у време друштвених потреса и историјских заокрета. Није онда чудно што су оне нашле место у косовском предању. Српско-турски сукоб 1389. године, у свести народа, памтио се као прекретница, крај Царства, почетак друге, неповољне ере којој се, природно, прижљкивао крај. Сходно томе, прошлост се делила на доба пре Косова и после Косова."¹¹

Апокалиптична визија косовског боја дата је сликовито у сну љубе Стевана Мусића, у моменту када је хтела задржати слугу Ваистину да не буди свог господара и да не иду на Косово поље:

*Немој будит господара мога,
Јер сам јадна зао санак вид'ла,
Гди полети јато голубова,
И пред њима два сокола сива,
Испред нашег двора господскога,
Одлетише на Косово равно
И падоше међ' Муратов табор,
Гди падоше већ се не дигоше;
То је, браћо, ваше знаменије,
Бојати се да не изгинете.¹²*

Пророчки снови често се спомињу у српским народним песмама и епској поезији уопште. Тешке катастрофе, митске и историјске, морају бити предсказане, а фразе које се користе за отклањање лошег знамења су "Сан је лажа, а Бог је истина", "на сну дошло, на сну и отишло", "Бог ће дати да ће добро бити" и сл; у песми *Мусић Стеван* нема ни једне фразе којом се отклања лоше предсказање, већ само објашњење да се кнежева заклетва мора испоштовати и отићи у бој. Даља потврда лошег предсказања о неминовности пораза и погибије у овој песми налази се у стиховима у којима јунак нашија кондир вина за своју крсну славу јер "Војводи је то пре и после", тј. прво и последње које ће у свом двору пити за своју славу. Градација у наглашавању зле слутње кулминира у сусрету са косовком девојком и препознавањем клобука.

Два главна извора из којих се обликовао јуначки еп јесу митска и историјска грађа (првостепена и другостепена у хронолошком и вредносном смислу по Е. М. Мелетинском). За поимање феномена смрти, митолошко у епским песмама о косовском боју, срасло са хришћанским елементима, представља основу на којој су се изграђивали ликови, кроз коју је проговарала архаична свест у складу са улогом коју је имала у предању, а која је кроз архетипски систем, делатан у колективној свести далеко пре битке, омогућила дуговеко трајање певања о косовској бици, и сходно томе, најдуже памћење нашег народа. Међу бројним песничким сликама и реквизитима епског певача налазе се многи остаци митова и мотивских комплекса који упућују на дубоку старину представа које је наш народ имао, нарочито у вези са доживљајем и схватањем смрти.

У жижи већине тумачења и анализа песама овога циклуса, централно место заузима Лазарева одлука за небеско царство на уштрб земаљског. Мисао о небеском царству које задобијају храбри ратници много је старија од хришћанства. У *Епу о Гилгамешу* судбина погинулих у боју насликана је као угодна:

*Ко је у боју погинуо - је ли виде то?
Да видех;
његов отац и мајка држе му главу
и његова жена клечи поред њега.¹³*

У *Махабхарати* Кришна говори јунаку Арјуни: "Ако будеш убијен, задобићеш рај; ако победиш, уживаћеш земаљске радости; стога устани, о Кнутин сине, и одлучи се за борбу." Богородица је цару Лазару послала поруку:

*Царе, Лазо, честито колено!
Коме ћеш се привољети царству?
Или волиш царству небескоме,
Или волиш царству земаљскоме?*

Ако волиш царству земаљскоме,
 Седлај коње, притежи колане,
 Витезови сабље припасујте,
 Па у Турке јуриш уините,
 Сва ће турска изгинути војска;
 Ако л' волиш царству небескоме,
 А ти сакрој на Косову цркву,
 Не води јој темељ од мермера,
 Већ од чисте свиле и скерлета,
 Па причести и нареди војску;
 Сва ће твоја изгинути војска,
 Ти ћеш, кнеже, шћоме погинути.
 (...)
 Цар воледе царству небескоме,
 А него ли царству земаљскоме¹⁴

тј. Лазар се у складу са својим светачким карактером одлучује за пораз односно небеско царство које народни певач није умео и могао да усклади са паганским земаљским царством. Отуд их је он, по Војиславу Ђурићу, приказао у противречности, јер, мрзети се може и без борбе; али, у певачу хришћанину кучало је паганско срце - он се речју определио за небеско царство у које се улази без борбе, а заправо је пошао путем који је водио и у једно и у друго царство: ако умре - у рај, ако остане жив - у земаљске радости. Пораз по божјој вољи у косовској легенди патио је, у народној песми, од ове противречности већ од самог почетка.

Хришћански карактер наведених стихова био је инспирисан црквеном литературом, тачније *Службом светом кнезу Лазару* која се сваке године, 15. јуна, читала у цркви.¹⁵ Иако обучени у хришћанско рухо, немају такво значење. Душан Бандић претпоставља постојање битних разлика између народне и хришћанске интерпретације дилеме пред којом се Лазар нашао, а оне су условљене разликама између народне и хришћанске вере. Лазар се, опредељујући се за другу могућност - царство небеско, истовремено определио и за суштински различиту одлуку да ступи у борбу и смрт за веру, при чему верско обележје сукоба даје налог Богородице да причести војску. Јер, ако жели да задржи земаљско царство, он мора остати у животу, а ако жели да задобије небеско - мора умрети. Лазар је одлучио да срећу потражи у посмртном, духовном животу, у вечној егзистенцији на оном свету. У оваквим околностима одлука је разумљива, али не и услов који мора да испуни: да умре у тако драматичним околностима. Овај преокрет налази своје оправдање у народној религији по којој човек живи и после смрти све дотле док живе успомене на њега. А то се може постићи делима која, када је у питању један владар, морају бити изузетна. Владар који је у борби са вишеструко надмоћнијим непријатељем свесно жртвовао свој живот, избећи ће судбину заборављања. "Остаће да живи у народу, у његовим песмама, причама, предањима - увек и довека. (...) Жртва сопственог живота за веру, ону веру коју народ можда и није најбоље разумевао, али је сматрао својом и - изнад свега - светом, управо је такав 'царски чин'."¹⁶ Чин којим се Лазар као цар потврђује и у царству небеском.

Његова жртва, по налогу више силе, а ради остварења виших циљева представља метафору за судбину целог једног народа. Жртва се по народном схватању морала признети како би се одбранила српска вера као његова најважнија посебност. Једино се тако могао задобити живот достојан једног народа који је, пре свега, морао бити живот слободних и независних људи. Жртвовање за небеско царство представљало је онај залог слободе која егзистира у духу и свести народа и која је била ван домашаја сваког освајача. Ова слика "одражава историју једног малог народа, који се нашао на историјској ветрометини Балкана и који је био принуђен да се бори за опстанак против много бројнијих и много моћнијих народа. Такав народ је могао опстати само онако како је у предању предочено: чувајући своју посебност и свој независни дух."¹⁷

Бандићево тумачење опредељења је из верског, религиозног домена прешло у историјско схватање нужности под којим је оно настало. Раде Михалчић експлицитније износи ова два извора тумачења Лазаревог опредељења. Оно, по њему, има свој књижевни образац у *Јеванђељу по Јовану*: "Исус одговори: *царство моје није од овога свијета*" (18; 36), али и истинско језгро у стварности. "Унутрашње прилике, посебно неравнотеран однос снага пред одлучујући сукоб, сваког разумног државника

стављали би пред дилему. Али када је државник преузео улогу врховног војсковође, свака недоумица губи свој смисао. Одлука је јасна и неопозива. Опредељење недвосмислено. Зар о томе не сведочи чињеница да је кнез повео војску изван граница државе којом је управљао. Зар о томе не сведочи ток, исход битке, а пре свега смрт војсковође. Српски кнез је свакако био свестан да судар на отвореном пољу пружа мало наде за изненађења и стратешки удар који би ток битке окренули у корист бројчано слабијих. Стога је Лазар као и Милош кренуо у готову сигурну смрт."¹⁸

"Мисао о вредности духовног наспрам земаљског присутна је и иначе у хришћанском средњем веку, у касном феудалном периоду. Многи витезови и подвижници тог времена раздирани су колебањима, чежњама и колебањима, као, на пример, Парсифал који се колеба да ли да се приволи духовној или земаљској стварности."¹⁹ "Лазар није ни за тренутак у недоумици, он доноси одлуку без колебања, колико за самог себе толико и за оне који су му верни. Кнез је истодобно и витез и дубоки верник и његова одлука је колико неопозива толико и хитра. Он зна, на првом месту, ко му даје до знања какве ће последице уследити његовој одлуци, јер то није нико други него биће од највиших у небеској хијерархији, то је велика Посредница, Богородица. Сходно томе, он је био изабраник за епифанију и изабраник за одлуку."²⁰ Адекватније тумачење Лазаревог одлуке наспрам Бркићеве, које се донекле "колеба" између Лазаревог колебања и неопозивости одлуке,²¹ даје Светозар Кољевић. На библијској замисли историје као низа божјих казни за људске преступе почива и замисао о прихватању једне унапред изгубљене битке, као свесно опредељење за "крст части" и "небеско царство". "Тај мит се ипак не своди само на израз једног историјског става и политичке потребе; он исказује и неку универзалну могућност људског односа према историји и животу - могућност која подразумева да пука вегетација, национална или индивидуална, није ни човеку ни народу довољна, да живот по сваку цену можда ипак није вредан живљења. Али ова трагична замисао подразумева с друге стране, да је човек слободан - чак и кад му преостаје једино да смрћу потврди своју унутрашњу слободу."²² По њему, основни етички појам епа, опредељење за "небеско царство" исказано у песми *Пронаст царства Српскога* не налази довољно уметничке заокружености. "Религиозна метафора избора небеског царства није остварена као убедљива епска прича, песма структуром више подсећа на примере механичког преношења схематичног црквеног мишљења него на примере плодног уметничког коришћења хришћанске слике света у десетерачкој поезији."²³ "... избор између земаљског и небеског царства и причешћивања пре боја није фантазија народног песника, него понављање и перифраза сличних места из историјске књижевности нашег средњег века."²⁴ О слободном избору смрти као потврди вредности живота која се не може заувек скршити Кољевић говори као о једној од главнијих порука косовског мита, у чему се слаже са Душаном Бандићем.

Димитрије М. Калезић у мотиву причешћа види кључно питање целог косовског предања, а самим тим и Лазарево одлуку. Оно је било предсмртно, јер нема причешћа за смрт већ само за живот. "Причешће је припајање Богу живоме и оно, и с те стране гледано, не може да се назове смртним"²⁵ У складу је са учењем Цркве и са Јеванђељем, и повезује царство историје и царство есхатолошке метаисторије која је смисао и циљ првове. Смрт је овде само прелаз из једног у друго подручје живота. "Кнежев избор, дакле, није могао бити алтернатива добра и зла, јер како би такав предлог могла садржати тајанствена књига која долази са неба - него је његов избор био између релативног добра које пролази и апсолутног добра које ће, извесно доћи, јер већ долази."²⁶

Предсмртни обред причешћа имао је значаја за нашу народну песму, као и за хришћане. Он је послужио као главни разлог уношења помена мртвима у службе Великог поста, односно у црквени обред који се бринуо да сви нестали без вести, погинули, умрли од преке смрти, утопљени и слично, који нису примили предсмртну причест, буду помнени у молитвама. Причешће је важно, јер се сматрало да је велика несрећа остати несахрањен, на бојном пољу и бити изложен животињама - овај мотив су хришћанске обредне песме наследиле из пророка, псалма и грчке старине, као вечити мотив рата, присутан у светској књижевности, нарочито епској.²⁷

Мотив опредељења је, према другим тумачењима, нужно у спрези са мотивом издаје и надмоћношћу турске војске. Преплет ових мотивских комплекса у функцији је рационализације мотива опредељења, односно, божје воље као једног од узрока пораза. "Певачи XIX века, с обзиром на положај у којем су се налазили, нису могли да прихвате свађу кћери и зетова Лазаревих као узрок једне тако крупне несреће какву је представљала пропаст домаће државе. Тај узрок је њима изгледао слаб, ништаван. Ако би њега примили, не би могли да Милоша у пуној мери учине народним јунаком, да га издвоје од господје, да му даду народно, сељачко порекло. Требало је да Вук мрзи Милоша не због неке свађе међу женама, не са неких уских породичних и личних разлога, него због тога што тако мора да мрзи невера веру, издајник родољуба, господин сељака. Одбацујући свађу певачи XIX века, с једне стране, лишили су издајство сваког оправдања, учинили га једним општим појмом - под који може да се подведе сваки преступ према отаџбини - и, са друге стране, дали хероизму косовске епопеје одређенији, народни карактер. То је било у пуном складу са захтевима завршне фазе борбе против Турака."²⁸

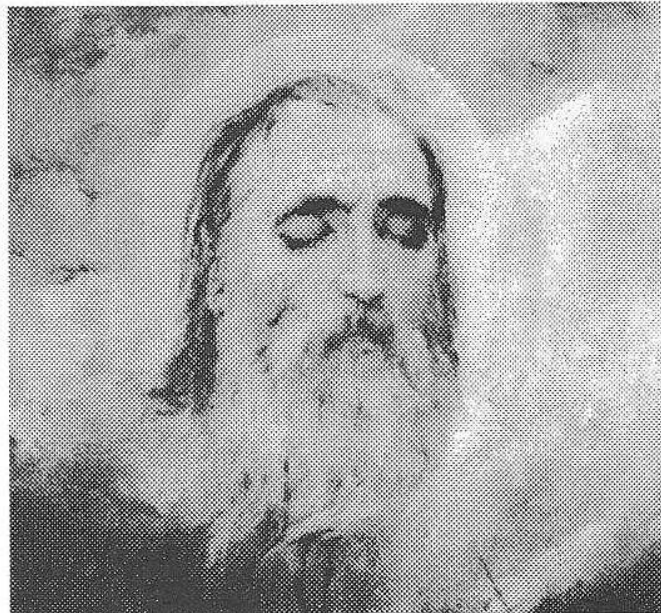
"Пораз је протумачен двоструким узроком, издајом и, уместо 'суда божјег', Лазаревим опредељењем за небеско царство. Мотив издаје је остао јер је уз мотив небеског царства остао и мотив јунаштва. Само су ова три мотива заједно могла остварити ону класичну синтезу. Мотив јунаштва је у епским песмама био неопходан, а и толико наглашен да би без мотива издаје пораз био немогућ, а без њега и царство небеско. Српско јунаштво је морало бити превладано или турским јунаштвом или српском издајом... Овакав расплет издајом помогао је народу да опстане и да у јединству потражи пут за излазак из ропства."²⁹

"Есхатолошка прича о Лазаревом мучеништву неспојива је са иконским нагоном преживљавања, најснажнијом полугом митолошког схватања живота. Зато је она остала пред капијама народног предања као канонски мотив неподобан за митологизацију. Апсорбовање осталих мотива у систем подразумева њихову специфичну обраду и размештај који одговара функционалности система. Косовска легенда, лишена логичног објашњења за трагични слом, морала је у тој тачки бити допуњена ... мотив ривалства око жена прерађен је у причу о породичној интриги, мотив о способном млађем и неспособном старијем брату, актеру и завидљивцу, трансформисан је у причу о неоснованој оптужби и подметању издаје и искупљењу оклеветаног; даље разгранаване предања ишло је путем мотивације слабића као правог издајника, где је управо затечено и у прозним списима и у записаним народним песмама. Имена, и она из старијих, и она из новијих резерви, служе само као покриће, не увек и као објашњење мотивских функција."³⁰

Метафора из косовског циклуса која асоцира на Голготу, распеће и васкрсење је појава "крста части" који се непосредно сликовно и људски драматизује у појави Бошка Југовића (*Цар Лазар и царица Милица*): у његовом осећању да га ни господар не може разрешити завета браћи и друговима да иде "за крст часни крвцу прољевати"; и нада све у његовој самотној борби, чији је крај извесан, пошто су браћа и другови већ изгинули: "крсташ му се по Косову вија". Тај крст повезује Бошка са Војином Југовићем, који такође одбија Миличину молбу и одлази "за крст часни крвцу прољевати"; он га повезује са целокупном Лазаревом војском и њеним основним знамењем - укључујући и јунаке у другим косовским песмама као што је Мусић Стефан³¹

*и изнесе крстат свилен барјак
на коме је дванаест крстова.³²*

Ратничког часног крста нема ни у једном хришћанском извору о косовском боју. М. Поповић налази да су у њему, као у симболу који долази са првобитним хришћанством, сједињени поред хришћанских и ратничка, херојска значења. "Као симбол који старе верске представе повезује с новима и подређујући их хришћанској намени, у крајњој линији превазилази их, часни крст ће бити нарочито актуелан на почетку златног доба српског феудализма у време учвршћивања хришћанске вере и државне моћи. Онда ће он бити не само знак који сједињује обе вере и нову религијску свест, него и пут ка хришћанској религији. У доба доминације хришћанске културне и религиозне свести код Срба у првој половини XV века, он више неће имати ову улогу, па тиме ни ону актуелност коју је имао у доба Св. Саве и Стефана Првовенчаног. То ће свакако бити разлог што се часни крст, као ратнички симбол помиње у делима писаним у првој

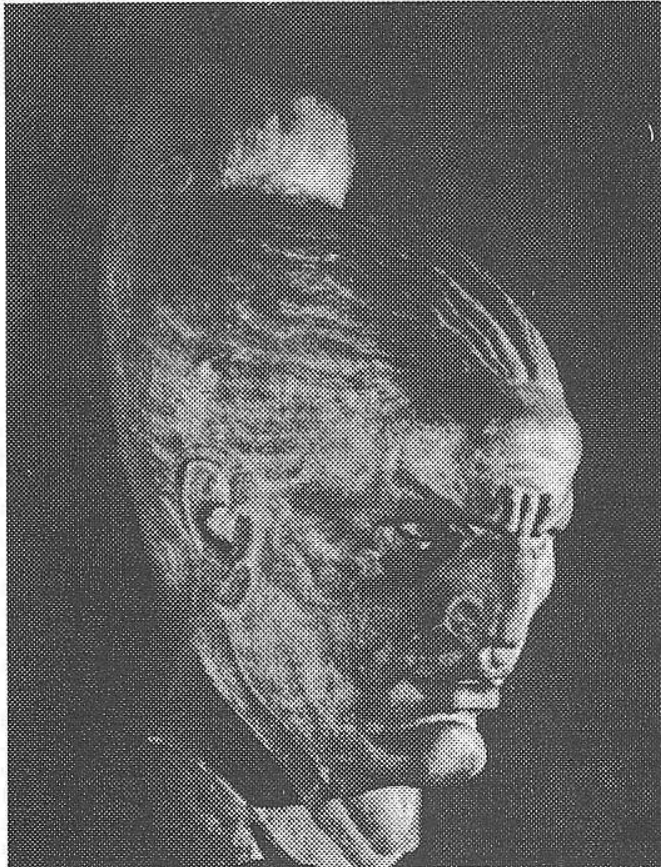
Ђорђе Крстић, *Обретење главе кнеза Лазара*

половини XVI века, а не јавља се у истом значењу у косовским словима и похвалама крајем XIV и почетком XV века.³³ У даљој анализи песме *Цар Лазар и царица Милица* Поповић иза крсташа барјака и часног крста види симболику коју је крст имао у старој вери: и овде се скрива бог рата (бели Вид) односно његов крстолитици идол. Чајкановић слично тумачи појаву часног крста, везујући га за култ мртвих и сматрајући га за ново издање старинског идола, хришћанско знамење које порекло води још од времена пре појаве хришћанства.³⁴ Било као метафора, знак или фетиш, са својим паганским наслеђем и хришћанском симболиком крст је у епским песмама у себи сјединио значење смрти и херојства, односно, херојске смрти у коју се одлази добровољно. Отуд се он може повезати са претходно разматраним мотивом опредељења, божје одлуке и премостити пораз тј. погинућу јунака асоцирајући њихово васкрсење, чије се чудо десило у *Обретењу главе кнеза Лазара*.

Јуначки завет и одзив у бој свој изузетан израз налазе у Милошевом херојском делу, посебно у речима које му претходе. Оптужен да је издајник у делу *Комада од различнијех Косовскијех пјесама* који за тему има кнежевину вечеру, Милош одговара:

*Ја нејера никад био нисам,
Нит' сам био, нити ћу кад бити,
Него сјутра мислим у Косову
За хришћанску вјеру поинути;
Нејера ти седи уз колено,
Испод скута није ладно вино:
А проклети Вуче Бранковићу.
Сјутра јесте лијеп Видов данак,
Виђећемо у пољу Косову,
Ко је вјера, ко ли је нејера.
Ја ћу отић' сјутра у Косово,
И заклаћу турског цар-Мурата,
И стаћу му ногом под гроце...³⁵*

Сцена вечере је перифраза последње Исусове вечере и његово проказање Јуде као издајника. Милош се налази у тој улози као погрешна замена за неверу како би његов завет достигао кулминациону тачку у јуначком делу - убиству непријатеља, митске немани, цара Мурата. М. Поповић наводи да постоје разлози за претпоставку да је стих "ко је вјера, ко ли је нејера" настао пре ове песме као спомен на стару веру у којој је култу јунаштва даван много већи значај него у хришћанској религији. По томе је ова песма поетска полемика између хришћанског свеца кнеза Лазара и митског хероја Милоша Обилића. Њихова полемика је више етичка него верска - Лазар није општар када га оптужује већ му диже здравицу коју Милош одбија наводећи заветне речи уз обећање да ће се осветити правом издајнику. "Морални двобој између Милоша и Лазара окончаће се тек чином Милошеве херојске смрти после убиства цара Мурата. Њоме се Обилић диже до чистог, неокаланог јунаштва, те тако на Видовдан постаје вечан као и његов херојски прапредак."³⁶ Херојски подвиг, заветне речи и освета издигли су и разоткрили

Иван Мештровић, Глава Милоша Обилића

Милоша као паганског јунака, митског хероја чији је предак бели Вид, а чији се култни дан (Видовдан) приближно подудара са временом јуначког огледања са митским злом - Турцима.

У стиху "И стаћу му ногом под гроце" Ненад Љубинковић открива мотив чије је порекло старо: стављање ноге на побеђеног непријатеља (обично на његов врат) је из источњачке тријумфалне церемоније прешло преко Рима до византијских царева који су га довели у везу са 91. Давидовим псалмом:

*На лава и на апсиду наступаћеш
И газићеш лавића и змаја. (91, 13)*

Не само као мотив хришћанских владара већ и хришћанске иконографије, ова слика се ипак не налази у нашој средњовековној књижевности. Прави извор је можда из церемонијалне владарске употребе, али то Н. Љубинковић изричито не тврди. "Притиснути цара ногом, стати му ногом под гроце значи потпуни тријумф и над непријатељем и над демоном, јер треба имати у виду да се у народном веровању Турци изједначају са змијама и аждајама. У Милошском повратку да до краја изврши завет остала је сачувана религиозна основа."³⁷ Епски певач је овде имао осећај за оне гестове који су својим (церемонијалним) значењем успостављали херојски подвиг као тријумф над смрћу, над коју се после овог чина нагнуо и Милош Обилић, по речном завету.

Митизација косовске легенде и нарастање архетипског система кроз које проговарају архаични слојеви предачког мишљења нужно упућују на само место где се историјски, митски и песнички бој одиграо: Косово поље. Већ сам његов опис упућује на митолошко порекло: он је после битке свет мртвих на који слеће мајка Југовића, али и жртвеник и хришћански храм на којем Косовка девојка причешћује јунаке пред смрт и на којем се догађа чудо обретенја главе кнеза Лазара.³⁸ Други приступ тумачењу овог појма укључује утицај култа Марса, италског и римског божанства рата. "Најстарије средиште Марсовог култа у Риму било је Марсово поље, на коме је, према предању, већ Нума посветио Марсу жртвеник. Посвећивање оружја приликом велике церемоније очишћења (lustrum), посебно симболика копља, штита и коња (жртвовање коња на да Ида, чиме и отпочиње циклус празника у октобру), може се довести у везу са симболичном сликом мртвих Југовића, више којих су уз пободена копља привезани коњи, жртвовани као стража мртвих јунака."³⁹ "Поља, пољане у митологији готово свих народа у

основи су антитезе подземљу, и, у крајњој линији, симбол су раја, где после смрти стижу праведници (долина Краљева, рајска долина, вечита ловишта)"⁴⁰ На њему се, према Војину Матићу, одиграла сцена жртвовања деце од стране Велике Мајке, црне богиње, у песми - мајке Југовића, што се преобразило у жртву на бојном пољу. "Постојало је опште уверење да се жртвовањем, као магијским изазовом плодности постиже бесмртност... и зато је у преисторијско време жртва детета код мајки изазивала понос, као што ће слично осећање касније у њој побуђивати и погибија сина у рату."⁴¹

Косово поље после битке добија изглед света мртвих на који слеће мајка Југовића, односећи са њега коње, лавове и соколове које је пронашла више мртвих девет Југовића и Југ Богданом:

*Мртви нађе девет Југовића
И десетог стар-Југа Богдана,
И више њи девет бојни коња,
На коњима девет соколова
Око коња девет добри коња
А поред њи девет љути лава.⁴²*

Ова слика заправо представља посмртну жртву Југовићима, а овај обичај има дубок религиозни смисао који је познат свим народима, како каже В. Чајкановић. "Примитиван човек толико чврсто верује у загробни живот - који, по његовом схватању, није ништа друго него наставак овога живота, са свима манифестацијама и потребама - да са покојником меће у гроб, или му оставља на гробу, или спаљује (где постоји обичај спаљивања) сва бића и ствари које покојнику на оном свету могу бити од потребе."⁴³ На основу сцене када мајка Југовића односи жртве Југовићима са гроба, и на основу тога што добија лабудова крила, Чајкановић утврђује да она није обична смртна жена, већ митолошко биће. "Њена појава на разбојишту, њен интерес за пале јунаке, и облик у коме се јавља, довољно је карактеришу. У германској митологији за погинуле јунаке интересују се валкире; оне долазе на бојиште, скупијају мртве и воде их у Одинову палату, у Валхалу. Валкире су сродне са нашим вилама и јављају се често у облику лабуда. У српској митологији за јунаке се интересују виле. Оне другују са јунацима, помажу им у борбама, лече им ране, жале их и оплакују када им се деси несрећа."⁴⁴ То што мајка Југовића тражи крила лабудова је анахронизам, а песма се састоји из два различита слоја - првом, у којем је реч о митолошком бићу вили, који потоњи редактор није схватио јер је у митолошки апарат увео хришћанског бога, а од горске виле начинио обичну дворјанку; други део песме који се одиграва на двору је новији, и у њему мајка Југовића задржава вилински карактер и психологију (отмен, дискретан бол, "тврдо срце"), при чему сматра да је начин на који се од бола распала донекле осуда епског певача према неприродној мајци. Војислав Ђурић у *Белешкама о Чајкановићевим радовима из религије и митологије* уочава да контрадикције између старијег и млађег слоја песме нема јер је очуван вилински карактер мајке Југовића, а то је довољно за јединство концепције које обезбеђује јединство утиска. "Сем тога, вила може да узме облик лабуда, али исто тако може да узме и облик жене - и ту особину вилину, без обзира на погрешне појединости, певач је приказао без контрадикције. Напоследку, и надување и распадање мајке Југовића на крају песме не само да не противречи вилинском карактеру него је у пуном складу с њим: то је необичан бол необичне личности, то је демон који се надува и распада."⁴⁵

Војин Матић уочава још једну карактеристику мајке Југовића - а то је њено ћутање, тек назначено у песми. "У митологијама у којима се појављује ћутање, увек је реч или о порођају, или о смрти и васкрсењу, односно поновном рођењу... У ћутању мајке или сестре, које наступа у неко време одигравања радње, налази се једна од најупадљивијих сличности између народних песама и приповедака различитих митологија. А појава ћутања код мајке Југовића учвршћује нас у уверењу да је Косовски бој развојни наставак веровања о борби са подземним светом, силама мрака.

У нашим народним приповеткама има неколико сестара и мајки ћуталица, и све ћуте да би њихова браћа или синови, пошто су убијени или претворени у животиње, поново постали људи, васкрснули."⁴⁶

По аналогји са Чајкановићевим тумачењем Косовка девојка такође наилази на жртву душама на гробу - та слика налази се у одговору Орловића Павла:

*Видиш, душо, она копча бојна
Понајвиша, а и понајгуића,
Онде ј пала крвца од јунака
Та доброме коњу до стремена,
До стремена и до узенђије,
А јунаку до свилена паса
Онде су ти сва три погинула...⁴⁷*

Премда изричито не говори да су копча побийена у земљу, нити да су коњи везани за њих, слика има сличности са оном из песме *Смрт мајке Југовића*. Можда је и Косовка девојка нека врста виле.

Да је мотив о јунакињи која по разбојишту тражи мужа или заручника присутан и у светској епској поезији и код нас, говори Чајкановић⁴⁸ наводећи Фриду у германском епу и Изиду код Мисираца као пандан Косовској девојци.

Свадебни и погребни обреди укрштају се у песми *Косовка девојка*. Већ је примећено да у народним певањима и обредима свадба и погреб имају заједничке одлике: невесте се из домова испраћају песмама које личе на тужбалице, а у баладама се погреб понекад приказује као својеврсна свадба. У нашој народној песми сватови одлазе до погину, а свадбу ће славити ако се врате из смрти. "Али опис веридбе као увода у свадбу долази већ после битке, када девојка међу рањенима и убијенима тражи своје, како ускоро сазнаје мртве сватове. Опис веридбе је тако постао говорни део погребног обреда, јер она говори док рањенике причешћује вином црвенијим."⁴⁹

И Војин Матић у овој песми налази реликте свадбених обичаја у којима су се сукобљавале две гентилне заједнице и отимала девојка која се потом, у борби, претотимала. "...најстарија верзија, која се током столећа формирала и омогућила певачу да се понесе са задатком обраде једног историјског догађаја, Косовског боја, заправо прастари обред иницијације млађића који симболично гину и поново се рађају пошто су прогутани од немани претворене у Турке. Митологема развијена из тог фантазма, у разним братствима је добила различит облик. Негде се појављује појединац, или три брата, а негде девет Југовића. Митологема о силаску у доњи свет, по сестру, изгледа да је каснији фантазам, везан за свети брак, *hieros gamos*. Исто је и са отмицама девојака, између братстава, у обредној сарадњи. Девојка се отима по неким утврђеним правилима, а њена браћа, односно мушкарци из истог племена, покушавају да је борбом претотму. Учесници похода су жртвовани, а враћа се само један. Уједињењем братстава и племена, и даљом апстракцијом и канонизацијом владајуће религије, грабљење девојака постаје обичај, а иницијанти се претварају у обичне учеснике у профаној свечаности, при чему се скупе читаве војске која нападају једна другу по извесном реду.

Испрва се радња одиграла између богова и људи, а касније постаје земаљско збивање, везано за догађаје које чувари традиције сматрају судбоносним. Митологија тиме прелази у историју. Пред чуваре наше традиције, вероватно већ певаче, поставио се проблем да цара Лазара и друге историјске личности повежу са митским бранитељима заједнице из паганских времена, са особама које волеше царство небеско, како је христјанизацијом изречено, и, периодично, од незапамћених времена, жртвоваше се за добробит заједнице. Веровало се да су кроз жртву постали бесмртни, и да се поново враћају да би помогли народу у несрећи.

Урош Предић, *Косовка девојка*

(...) Такмичења пред свадбу, да би се освојила девојка, нису карактеристична само за наше женидбе, него су индоевропског порекла, и појављују се међу подвизима античких хероја у оквиру светога брака. Последњи податак наводи нас на закључак да у косовском боју има више наслага, надређених једна другој. Чини се вероватним да су Јужни Словени донели на Балкан митологију у виду обреда, а не као народну песму, да је била обредно извођена у облику силаска у доњи свет брата, или браће, који оданде враћа сестру или љубу, и због ње се бори. Радило се о словенској мистерији, која одговара хришћанским ускршњим празницима, одиграном на дан светог Вида.⁵⁰

Силазак у доњи свет по отету љубу и борба за њу је, као један митски слој у песмама о косовском боју, доспео, по истом аутору, и у песму *Бановић Страхиња*. У призору разговора са дрвешним Матић проналази онај процен у којем су се задржала стара веровања и митови. Дрвеш је заправо трансформисани превозник преко реке као што је то у грчкој митологији био Харон, а његова појава долази у контекст Страхињиних настојања да поврати отету љубу. Он је враћа после боја, као што у грчком миту муж и оба брата враћају лепу Јелену коју је уграбио бог. Отимање жена од божанстава подземља представљају старију верзију отмица које су, уз борбе у оквиру култа плодности, обредно извођене, а касније уграђене у различита историјска и митска збивања. Силазак у доњи свет постао је, на основу вечног фантазма поновног сусрета са љубљеном особом насилно одвојеном, митологема раширена у целом свету, и на њега се одлучују богови и хероји, који своје вољене особе или измоле или отимају од богова подземља. Отимање жене је, пак, стари обред који су изводиле гентилне заједнице, наизменично једна од друге, а представљао је извештан начин одбране пред страхом од одвајања.

Митологема се у хришћанству задржала до данас, у облику обреда или као етичка подлога живота. Обред се постепено заснивао као предање, песма или обичај. Такве митологеме везивале су се касније за извесне историјске догађаје и губиле обредну кругост. Слично се десило са Тројанским ратом и Косовским бојем - оба су представљала испуњење нечега што је било предоређено и што је народ одвајкада понављао: у Турцима је препознато зло, немани из доњег света, којих се народ плашио, док је Страхиња наследник хероја који су силазили у доњи свет.⁵¹

Косовске песме у којима су жене у првом плану - *Царица Милица* и *Владета војвода*, *Косовка девојка*, *Смрт мајке Југовића*, а делом и *Цар Лазар* и *царица Милица*, доносе доживљај смрти у свом огољеном значењу: као опустошење, погубију, изузеће из судбине и удела у њој, макар у виду избора или опредељења. Све жене су сведоци ужаса који се догодило, оне су оно поље на којем се последнице трагедије непосредно очитују: Предоређене да буду на граници света живих и света мртвих, оне опште са сведоцима боја и пропасти, од њих добијају вести, а кроз поруке долазе слике поражених и мртвих. По извештају слуге Милутина (*Цар Лазар* и *царица Милица*) овако изгледа крај епских јунака:

*Бе погубе славни кнез Лазаре
Ту су млога копља изломљена,
(...)*

*Бе огрезну крвца до кољена
Ту погубе Бановић Страхиња...⁵²*

Слика Милоша Обилића у овој песми, који је ослоњен на преломљено копча док на њега наваљују Турци, одсуством натуралистичких описа, у градацији слика које говоре о погубији, најживље сведочи о ништавности напора и немоћи човека-јунака. Владета војвода (*Царица Милица* и *Владета војвода*) се не сећа да је после боја видео кнеза, али је видео кнежева зеленка, док девет Југовића и Југ Богдан

*Они бијеху у пола Косова,
Крваве им руке до рамена
И зелени мачи до балчака.⁵³*

Песник је сликовит када описује на смрт рањеног Орловића Павла (*Косовка девојка*):

*Десна му је рука осечена
И лијева нога до колена,
Вита су му ребра изломљена,
Виде му се цигерице беле
Измиче га из те млоге крвце...⁵⁴*

Преко гаврана који у овим песмама имају функцију и значење весника смрти (они Милицу први извештавају о поразу српске војске на Косову у песми *Цар Лазар* и *царица Милица*),

посредно долазе и слике крвавих животињских гозби над телима палих јунака (*Смрт мајке Југовића*):

*Али лете два врана гаврана,
Крвава им крила до рамена,
На кљунове бјела пјена тргла,
Они носе руку од јунака...⁵⁵*

Опште је спско место да орлови и гавранови растржу лешеве,⁵⁶ а овај вечити мотив обрађује сва светска епска књижевност. Индиректно преточен преко присуства гавранова у наведеној песми, овај мотив, односно, његову негацију налазимо у *Обретену главу кнеза Лазара*, када младо Туре, син Српкиње робиње, одлучује да главу кнеза Лазара похрани у кладенац:

*Греота је од Бога једнога,
Да је кљују орли и гаврани,
Да је газе коњи и јунаци;
Узе главу светога Лазара,
Зави у skut коласте аздије,
Па је носи до воде кладенца
Спушта главу у воду кладенаца...⁵⁷*

Захтев је да дружина у рату и четовању тела погинулих донесе дому да се сахране. Наговештај трагедије после трагедије, након погибије, је да тело кнеза Лазара нема ко да сахрани – нико није преживео. Симболична замена учињена са главом и кладенцем овде добија своје стичко поравнање: млади Турчин српски је потомак, а његов чин премошћује јаз ништавила који ће се потврдити у мотиву васкрсења. Вода у кладенцу својом симболиком представља границу два света, док је св. Никола у улози бродара који превози душе на онај свет. Чудо обретења главе успоставља мотив васкрсења, односно, вечног повратка. “Када глава најзад проналази своје тело, подвижништво кнеза Лазара, српске властеле и читавог народа добија нову димензију вечног повратка. Са уграђеним концептом вечног повратка, карактеристичним иначе за све митске личности фундаменталног значаја, кнез Лазар је истовремено и једна од косовских личности која најнепосредније остварује и идеју о историјском смислу жртве и јунаштву као историјском трајању. Те идеје су размештене кроз цео косовски циклус, а у *Обретену* оне су изложене кроз драматичан фантазам својеврсног васкрсења, које и сведочи о вечном повратку и трајању. (...) Образац Лазаревог страдања и обретења следи генерални образац рођења хероја, и то у православно-хришћанском модалитету, са апсолутном слободом личности и њених избора, у трагању за тачком ослонца изван психолошког окружења и објективне детерминације. Судбина кнеза Лазара има своју паралелу у хришћанству са тајном вечером Исуса Христа, његовим одласком на Голготу, Распећем и Васкрсењем, као и са одговарајућом косовском вечером кнеза Лазара, његовим одласком на Косово поље у унапред изгубљену битку, погубљењем и његовим *Обретену*јем. Већ нам та схематска сличност указује на широко, можда најшире могуће укључење основних психичких структура у постављени архетип. Ако се неком чини да је паралела са Христовим страдањем превише слободна и уопштена, преостаје онај више хиљада година стари прототип митског предања о рођењу хероја, његовом првобитном искушењу и испушењу кроз слободу избора, који такође има веома широки психолошки трансфер.”⁵⁸

Веселин Чајкановић у *Обретену* налази рефлекс културних легенди о погибији и васкрсењу вегетационог бога (из Изидиног круга). У питању је веза са легендама из Изидиног циклуса тј. са његовим главним јунаком Озирисом који је, пошто је убијен, бачен у воду у којој је провео извесно време. “И тело Лазарево које четрдесет година остаје недирнуто и глава која иде сама преко поља имају паралеле у тим легендама.”⁵⁹

Бројна тумачења и разматрања појединих мотива песама косовског циклуса, која су у вези са смрћу, дата су, не из разлога њихових евентуалних сучељавања, него више из потребе да се прикаже слојевитост и вишезначност појединих песничких мотива и мотивских комплекса, као и да упуте у отвореност и неисцрпљивост њиховог даљег тумачења.

Приступ појединим елементима који сачињавају феномен смрти у овим песмама и, заправо, ономе што чини њихову суштину јер је смрт овде готово главна тема, углавном је са позиција архетипске, митолошке и митолошко-ритуалне критике, оне критике којој је Чајкановић у раду *Мајка Југовића* тражио адекватан простор, називајући је “вишом критиком”.

Митски елементи у својој вези са култом и обредом, нашли су добар део простора у песмама, односно, у свести песника, добијајући у одређеним историјским околностима и у спрзи са хришћанском симболиком једну нову димензију. Њихово искрсавање у процесу митизације косовске легенде помогло је народном песнику да у њима открије посебну снагу и поруку којом је омеђен трагични вековни раздор и поглед на свет. Према Мирчи Елијадеу “митови подсећају на то да су се сви ти грандиозни догађаји одиграли на Земљи, и да је ту ‘славну прошлост’ дјеломично могуће вратити. Опонашање парадигматичних покрета исто тако има позитиван аспект: обред приморава човјека да надиђе своје границе, приморава га да се постави покрај Богова и митских Хероја, како би могао испунити њихова дјела. Било посредно или непосредно, мит помаже ‘уздицању’ човјека. То се још јасније истиче водимо ли рачуна о томе да у древним друштвима казивање митолошких традиција остаје дар неколицине појединаца.”⁶⁰ Окретање ка “славној прошлости” која се трагично окончала губи свој парадокс у постављању идеје утемељене на вери и нади да се смрт може превазићи и да нема узалудних жртава. Хероји су тако добили своје право место и оживели у времену којем су били потребни добри разлози како би се поверовало у ослобођење од Турака и вишевековног ропства под чијом је тежином народ патио још од времена одигравања косовске битке. Успостављање “херојског” и “светога” доба омогућило је стварање свести о континуитету трајања једног народа, укоренењем у простору и времену, обезбедивши тиме његов национални и културни идентитет.

БЕЛЕШКЕ

1 За разматрање теме узете су песме из Вукове збирке; стихови који су цитирани у овом раду су из књиге *Српске народне пјесме*, књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије (друго државно издање), Биоград 1895.

2 Песме су обједињене у II књизи Бечког издања: *Женидба кнеза Лазара* (32), *Зидање Раванице* (35), *Опет зидање Раванице* (36), *Милош у Латинима* (37), *Бановић Страхиња* (44), *Цар Лазар и царица Милица* (45), *Пропаст царства српскога* (46), *Мусић Стеван* (47), *Смрт мајке Југовића* (48), *Царица Милица и Владета војвода* (49), *Комади од различитијих косовскијих песама* (50), *Косовка девојка* (51), *Обретену главе кнеза Лазара* (53); бројеви у заградама дати су према овом издању.

3 Види: Нада Милошевић Ђорђевић, *Косовска епика*, б.м. 1990, стр. 26.

4 *Српске народне пјесме*, стр. 176, стихови 103–111.

5 Исто, *Зидање Раванице*, стр. 192, стихови 84–91.

6 Светозар Бркић, *Функција катарзе у песмама о косовском боју*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења, Косовски бој у књижевном и културном наслеђу, књ. 191, Београд 1991. (даље: Зборник)

7 Раде Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, стр. 217.

8 Др Веселин Чајкановић, *О постанку и развоју српске народне епске поезије*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 6–7, Нови Сад 1959, стр. 86.

9 Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, стр. 629.

10 Раде Михаљчић, наведено дело, стр. 220.

11 Исто, стр. 223.

12 Српске народне пјесме, *Мусић Стеван*, стр. 291, стихови 59–69

13 Види: Војислав Ђурић, *Антологија народних јуначких песама*, (предговор), Београд 1969; стих и његова жена (кличи) *пored њега* упућује на призор Косовке девојке која *преврће по крви јунаке*, имива их водом, залаже хлебом и вином, а да песник не мора да каже да то она ради клечећи. Тако ју је видео и Урош Предић, сликар.

14 Српске народне пјесме, *Пропаст царства Српскога*, стр. 286–287, стихови 11–26 и 37–38.

15 М. Поповић, *Видовдан и часни крст, Митизација косовске легенде*, Београд 1976.

16 Душан Бандић, *Царство земаљско и царство небеско*, Београд 1990, стр. 38.

- 17 Исто, стр. 42.
 18 Раде Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, стр. 226-227.
 19 Светозар Бркић, *Функција катарзе у песмама о косовском боју*, Зборник, стр. 264.
 20 Исто, стр. 265.
 21 Сматрам да је ово место потребно допунити објашњењем епске технике приповедања за које Милош Н. Ђурић проналази паралелне појаве у античком епу и нашим епским песмама, називајући их "Призори размишљања": "Особинама Хомерове епске технике припада и то што се песник на важним тачкама приповедања зауставља и своје богове и јунаке приказује како размишљају шта треба да раде. (...) Ови призори могу се поделити на две групе: или се тражи могућност да се постигне одређен циљ или јунак има да одабере једну од више могућности, највише између две. (...) Као пример за приказ из друге групе наводим из Хомера ово место:
 Тако рече, а Дејфоб у души помисли двоје:
 или да се повуче и себи за друга узме
 којега јуначког Тројца, ил сам да огледа срћу.
 Тако мислећи смисли да ово боље ће бити:
 да по Енеју пође...
 Оно што је заједничко највећем броју таквих призора састоји се у томе што се уметањем сцена размишљања ствара тренутак нарочите напетости пре пресудних одлука или догађаја. Формула којом се изражава завршетак размишљања гласи: "Тако мислећи смисли да ово боље ће бити".
 Призори размишљања које има да бира између двеју могућности јесу особина и нашег епског стила.
 Кад цару Лазару стиже књига од Богородице, и кад је он саслушао речи што му их сама књига беседила, онда:
 Мисли царе мисли свакојак:
 "мили, Боже, што ћу и како ћу?
 Ко ме ћу се приволети царству?
 (...)
 Цар воледе царству небескоме,
 а неголи царству земаљскоме...
 (Види: Др Милош Н. Ђурић, *Везе Хомерове поезије с нашим народном и уметничком епиком*, Из зборника радова књ. Х Института за проучавање књижевности САН књ. 1, Београд 1951, стр. 169-172.)
 22 Светозар Кољевић, *Наш јуначки еп*, Београд 1974, стр. 134-168.
 23 Исто.
 24 Исто.
 25 Димитрије М. Калезић, *Косовско причешће - превазилажење дуализма*, Зборник, стр. 295.
 26 Исто.
 27 Види: Светозар Матић, *Нови огледи о нашем народном епу*, Нови Сад 1972, стр. 267.
 28 Војислав Ђурић, наведено дело.
 29 Александар Петров, *Косово - основни српски културни симбол*, Зборник, стр. 103-104.
 30 Радоје Симић, *Развој косовске легенде*, Зборник, стр. 172.
 31 Овде би се, такође, требало позвати на опште епско место које Милош Н. Ђурић проналази у античком и нашем епу: став јунака према јавном мњењу. "...Част им је преча од свега. Готови су да поднесу и највеће жртве и да излажу и свој живот, само да не изазову против себе оправдану осуду не само својих ближњих него и потомства. Они желе да сачувају часно име и за живота и после смрти, макар га искипили страдањем и смрћу..." (види: Милош Н. Ђурић, наведено дело).
 32 Види: Светозар Кољевић, наведено дело.
 33 М. Поповић, наведено дело.
 34 Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, стр. 52.
 35 *Српске народне пјесме*, стр. 302-303, стихови 44-57.
 36 М. Поповић, наведено дело.
 37 Ненад Љубинковић, *Један древни мотив у косовској легенди*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1966, 1-2, књ. XXXII.
 38 Види: Александар Петров, *Косово - основни српски културни симбол*, Зборник
 39 Миодраг Матицки, *Словар косовске битке (Косово поле)*, Зборник, стр. 176.

- 40 Исто, стр. 177.
 41 Војин Матић, *Психоанализа митске прошлости III*, Београд 1983, стр. 125.
 42 *Српске народне пјесме*, стр. 295, стихови 15-21.
 43 Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, стр. 543-554.
 44 Исто.
 45 Исто.
 46 Војин Матић, наведено дело, стр. 129.
 47 *Српске народне пјесме*, стр. 310, стихови 121-127.
 48 Веселин Чајкановић, *О постанку и развоју српске народне епске поезије*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 6-7, Нови Сад 1959.
 49 Александар Петров, *Косово - основни српски и културни симбол*, Зборник
 50 Војин Матић, наведено дело, стр. 138-139.
 51 Исто, стр. 109-115.
 52 *Српске јуначке пјесме*, стр. 284-285, стихови 173-174, 188-189.
 53 Исто, стр. 298, стихови 33-35.
 54 Исто, стр. 306, стихови 22-26.
 55 Исто, стр. 296, стихови 59-62.
 56 Види: Светозар Матић, наведено дело, стр. 264-268.
 57 *Српске народне пјесме*, стр. 315, стихови 10-16.
 58 Драган Крстић, *Обретење Лазарево*, Зборник, стр. 114.
 59 Др Веселин Чајкановић, *О постанку и развоју српске народне епске поезије*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 6-7, Нови Сад 1959.
 60 Мирча Елијаде, *Мит и збиља*, Београд 1998, стр. 98.

Љубинка Јовановић, Тајна Југовиха